

<https://doi.org/10.62837/2026.3.199>

GÜNAY HACIZADƏ
Azərbaycan Universiteti
BDU-nun doktorantı
hadjizade93@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-9472-3570>

SEMANTİK STRUKTURLARIN ƏLAQƏSİNDƏ BAĞLAYICILAR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələrin quruluşu və bağlayıcıların funksional-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatda cümlənin dil sistemində əsas kommunikativ vahid kimi rolu və onun quruluşuna görə təsnifatı araşdırılır.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətləri izah edilir, mürəkkəb cümlələrin isə tabesiz və tabeli növləri müəyyənləşdirilir. Xüsusilə bağlayıcıların cümlələr və mətn daxilində semantik əlaqələrin formalaşmasında rolu nəzərdən keçirilir.

Həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində subordinasiya və koordinasiya əlaqələrinin ifadə vasitələri müqayisə olunur. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, hər iki dildə mürəkkəb cümlələrin quruluşunda müəyyən oxşarlıqlar mövcuddur, lakin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər baxımından mühüm fərqlər də müşahidə olunur. Bu fərqlər dillərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır və onların öyrənilməsi dilçilik, tərcümə və xarici dil tədrisi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, bağlayıcılar, tabeli cümlə, tabesiz cümlə, sintaksis, müqayisəli dilçilik

Giriş

Dil sistemində cümlə ünsiyyət prosesinin əsas vasitələrindən biri hesab olunur. İnsanlar arasında fikir və məlumat mübadiləsi əsasən cümlə vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də dilçilikdə cümlənin quruluşunun, semantik xüsusiyyətlərinin və funksional imkanlarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sintaksis sahəsində aparılan tədqiqatlarda cümlənin struktur baxımından təsnifatı əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan sintaksis elmi cümlənin daxili quruluşunu, onun komponentləri arasındakı əlaqəni və həmin əlaqələrin semantik mahiyyətini sistemli şəkildə araşdırır.

Quruluş xüsusiyyətlərinə görə cümlələr əsasən iki böyük qrupa bölünür: sadə və mürəkkəb cümlələr. Sadə cümlə yalnız bir predikativ mərkəzə malik olan sintaktik vahid kimi xarakterizə olunur və sözlərdən və ya söz birləşmələrindən təşkil edilir. Mürəkkəb cümlə isə iki və ya daha artıq predikativ mərkəzin qarşılıqlı əlaqəsi

nəticəsində yaranır və bir neçə sadə cümlənin semantik və sintaktik birləşməsini ifadə edir. Bu cür cümlələrdə komponentlər formal olaraq ayrıca cümlə quruluşuna malik olsa da, onların hər biri müstəqil intonasiya və məna tamlığına sahib olmadığından ayrıca kommunikativ vahid kimi qəbul edilmir [2]. Bu xüsusiyyət mürəkkəb cümlənin sintaktik strukturunun izahında mühüm rol oynayır.

Sadə cümlə gündəlik nitqdə ən geniş istifadə olunan sintaktik vahidlərdən biridir. Onun struktur sadəliyi və ifadə imkanlarının genişliyi səbəbindən müxtəlif kommunikativ situasiyalarda tez-tez istifadə olunur. Bu cümlə növü müəyyən intonasiya, modallıq və sintaktik model əsasında formalaşaraq konkret fikrin ifadəsini təmin edir. Mürəkkəb cümlə isə sadə cümlələrdən həm struktur, həm də məna baxımından fərqlənir. Sadə cümlələr mürəkkəb cümlə daxilində birləşdikdə yeni semantik münasibətlər meydana çıxır və nəticədə fikir daha geniş və çoxşaxəli şəkildə ifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələrin quruluşu və xüsusiyyətləri bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Ə. Abdullayev özünün "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" adlı əsərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə daxilində komponentlər arasında əlaqə müəyyən prinsiplərə əsaslanır və bu baxımdan ingilis dili ilə müəyyən paralellər mövcuddur. Onun fikrincə:

-baş və budaq cümlələrin bir-birilə bağlanması prinsipləri və yolları aşağıdakı kimidir:

- sintetik yolla, yəni budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur. Mən bilirəm o niyə bizə gəlmir.

- analitik yolla, budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, yada bağlayıcı söz və yaxud da ədat vasitəsilə Lakin ona gül kimi aydın idi ki, bu duyğu da ötəri idi.

- Azərbaycan dili İngilis dilindən fərqli olaraq sintetik dillər qrupuna aid olduğu üçün Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin elementləri bir-birilə münasibətdə olmasının özünə xas cəhəti sintetik üsullu olmasıdır. Yəni buslaq cümlə baş cümlədən intonasiyanın müşayiəti ilə, -sa, -sə və -mı, -mu, -mü şəkilçilərinin iştirakı ilə bağlanır: Bir gün azdırza, iki gün qal. Yağış yağsa, məhsul bol olar.

- Azərbaycan dilində bağlayıcılıq funksiyasının digər bir üsulu isə analitik və sintetik yolla, yəni baş cümlə və budaq cümləyə həm bağlayıcısız, həm də -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Əgər bilmək istəyirsənsə, açığı hinduların işinə qarışmağımızın xeyri olmayacaq" [1; s:12] Bu fakt Azərbaycan dilinin sintetik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Dil sistemində bağlayıcılar xüsusi funksiyaya malik köməkçi nitq vahidləri kimi çıxış edir. Onlar yalnız sintaktik vahidlər arasında formal əlaqə yaratmır, eyni zamanda bu əlaqələrin semantik və məntiqi xarakterini də müəyyənləşdirir. Bağlayıcıların iştirakı ilə mətn daxilində fikirlər arasında ardıcılıq formalaşır və mətn vahid struktur kimi təşkil olunur. Bu səbəbdən bağlayıcılar mətnyaradıcı vasitələr

sırasında mühüm yer tutur [8]. Bu mənbə bağlayıcıların diskurs səviyyəsində də mühüm rol oynadığını göstərir.

Bağlayıcıların əsas funksiyalarından biri müxtəlif sintaktik vahidlər arasında semantik münasibətləri ifadə etməkdir. Onların vasitəsilə səbəb-nəticə, müqayisə, ziddiyyət, zaman, bölgü və şərt kimi əlaqələr aydın şəkildə göstərilir. Bu xüsusiyyət bağlayıcıların yalnız qrammatik deyil, həm də semantik funksiyaya malik olduğunu göstərir.

Morfoloji baxımdan bağlayıcılar dəyişməyən nitq vahidləri hesab olunur. Onlar şəxs, zaman və ya hal kateqoriyalarına görə dəyişmir və fleksiya məruz qalmır. Bu sabitlik onların köməkçi nitq hissəsi kimi funksiyasını daha aydın göstərir və onları əsas leksik məna daşıyan nitq hissələrindən fərqləndirir.

Struktur baxımından bağlayıcılar müxtəlif formalarda işləyə bilər. Onlar sadə bağlayıcılar, bağlayıcı söz birləşmələri və ya sabit ifadələr şəklində meydana çıxır. Bu müxtəliflik bağlayıcıların funksional imkanlarını genişləndirir və onların müxtəlif kommunikativ situasiyalarda istifadəsini asanlaşdırır. Hər bir bağlayıcı cümlələr və ya frazalar arasında müəyyən semantik münasibət yaradır və nitqin məntiqi ardıcılığını təmin edir.

Dilçilikdə bağlayıcılar funksional xüsusiyyətlərinə görə iki əsas qrupa bölünür: *tabesizlik (koordinativ) və tabelilik (subordinativ) bağlayıcıları*. Tabesizlik bağlayıcıları bərabərhüquqlu sintaktik vahidlər arasında əlaqə yaradır və cümlə daxilində simmetrik münasibət formalaşdırır. Bu bağlayıcılar birləşdirmə, qarşılaşdırma və bölgü kimi semantik əlaqələri ifadə edir. Tabelilik bağlayıcıları isə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında asılılıq münasibəti yaradır və mürəkkəb cümlələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onların vasitəsilə səbəb, zaman, şərt və müqayisə kimi semantik əlaqələr ifadə olunur [3].

Azərbaycan və ingilis dillərində subordinasiya bağlayıcılarının funksional xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycan dilinin aqqlutinativ quruluşuna malik olması bağlayıcıların cümlə daxilində daha sərbəst yerləşməsinə imkan yaradır. İngilis dilində isə sintaktik struktur daha sabit olduğundan bağlayıcıların mövqeyi müəyyən qaydalarla məhdudlaşır. Aparılan tezlik analizləri göstərir ki, Azərbaycan dilində şərt bağlayıcıları digər bağlayıcı növlərinə nisbətən daha çox istifadə olunur [4]. Bu xüsusiyyət dilin kommunikativ xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Nəinki Azərbaycan dilində, ingilis dilində də cümlələrin quruluşuna görə oxşar təsnifat aparılır. Belə ki, quruluşuna görə cümlələr sadə və tərkibli (composite) olmaqla iki qrupa ayrılır. Bir predikativ mərkəzə malik olan cümlələr sadə cümlələr adlanır.

Məsələn: *Baku is the capital of Azerbaijan.*

Mürəkkəb cümlədə sadə cümlələr sintaktik baxımdan iki yolla əlaqələnir: tabesiz (koordinasiya) və tabeli (subordinasiya) əlaqə yolu ilə.

1. Koordinasiya əlaqəsi ilə bağlanan mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr bərabərhüquqludur, yəni bir-birindən qrammatik asılı deyildir. Belə cümlələrin birləşməsi nəticəsində tabesiz mürəkkəb cümlələr yaranır.

Məsələn: *Müəllim sinifə girdi, dərs başladı. Qış bitir, yaz başlayır* və s.

2. Subordinasiya əlaqəsi ilə bağlanan mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr arasında struktur fərqlənir: komponentlərdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil (independent), digəri isə ondan asılı (dependent) olur. Bu cür cümlələrin birləşməsi tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirir.

Məsələn: *Nə vaxt ki, dərs bitdi, tələbələr auditoriyanı tərk etdilər. Biz evdə qaldıq, çünki hava çox soyuq idi.* [9]

Bu cümlələrdə birinci tərəf qrammatik cəhətdən müstəqil, ikinci tərəf isə ondan asılı olur. İkinci sadə cümlə birinci tərəfi aydınlaşdırır və tamamlayır. Sadə cümlələr arasında bu cür əlaqə “subordinasiya əlaqəsi” adlanır. “Subordinatio” latın mənşəli söz olub “*altlıq, tabeçilik, asılılıq*” mənalarını ifadə edir. Subordinasiya əlaqəsi ilə bağlanan mürəkkəb cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələr adlanır.

Mürəkkəb cümlələr onları əmələ gətirən sadə cümlələr arasındakı sintaktik əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr və 2) tabeli mürəkkəb cümlələr. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də eyni təsnifat mövcuddur. İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrə *compound sentences*, tabeli mürəkkəb cümlələrə isə *complex sentences* deyilir. [6]

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri müxtəlif semantik münasibətlərlə əlaqələnir. Bu mənə əlaqələri ya tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə, ya da sadalama intonasiyası vasitəsilə yaranır. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür: bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələr əsasən aşağıdakı bağlayıcılarla əlaqələnir:

- **Birləşdirici bağlayıcı:** “və”

Məsələn: *Get qapını aç və işığı yandır.*

- **Ziddiyyət bağlayıcıları:** “*amma, ancaq, lakin, fəqət*”

Məsələn: *Günəş batırdı, lakin külək hələ isti idi.*

- **İnkar bağlayıcıları:** “*nə...nə də*” (ki)

•

Məsələn: *Nə məktəb açıq idi, nə də kitabxana işləyirdi.*

- **Ayırıcı bağlayıcılar:** “*ya, ya da* (ki), *gah, gah da*”

Məsələn: *Ya sən evdə qalacaqsan, ya da dərsə gələcəksən.*

Birləşdirici bağlayıcıdan, yəni “və”-dən başqa digər bağlayıcılarla qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflər arasında vergül işarəsi qoyulur.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə komponentlər yalnız sadalama intonasiyası vasitəsilə əlaqələnir və aralarında vergül işlədilir. Məsələn: *Günəş batdı, külək əsdi, quşlar yuvalarına qayıtdı.*

İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlə “*compound sentence*” adlanır. Bu cümlələrdə sadə cümlələr bir-birindən tam müstəqildir. Bu cümlələr “*independent clause*” adlanır. Bu cümlələr bağlayıcılar və ya durğu işarələri vasitəsilə bir-birinə bağlanılır.[5]

Məsələn: *While I was cooking, he was watching TV.*

İngilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aşağıdakı semantik əlaqələr mövcuddur:

1. **Copulative coordination (Birləşdirici əlaqə)** – *and, nor, neither...nor, not only...but also*

Məsələn: *Neither the teacher nor the students were late.*

2. **Disjunctive coordination (Ayrııcı əlaqə)** – *or, either...or, otherwise*

Məsələn: *You can have tea or coffee.*

3. **Adversative coordination (ziddiyyət əlaqə)** – *but, whereas, yet, nevertheless*

Məsələn: *I like pizza, but I don't like burgers.*

4. **Causative-consecutive coordination (Səbəb-nəticə əlaqəsi)** – *so, therefore, hence, consequently*

Məsələn: *It was raining, so we stayed at home.*

İngilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Bu baxımdan, ingilis və azərbaycan dillərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır:

1. Hər iki dildə tabeii mürəkkəb cümlə beş növdə qruplaşdırılır;

2. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümləninövündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər;

3. İngilis dilində tamamlıq, təyin, şərt budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız da birləşirlər. Azərbaycan dilində də bağlayıcısız birləşə bilən budaq cümlələr mövcuddur, lakin bu sıraya tamamlıq, təyin və şərt budaq cümlələrindən başqa mübtədə budaq cümləsi ləsi də daxildir. [7; s:127].

Azərbaycan və ingilis dillərində bağlayıcıların funksional xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dildə cümlələrarası əlaqələrin qurulmasında oxşar semantik prinsiplər mövcuddur. Lakin dillərin morfoloji və sintaktik quruluşu bu vasitələrin istifadə formasına müəyyən təsir göstərir. Azərbaycan dilində aqqlutinativ quruluş və şəkilçilərin geniş istifadə olunması səbəbindən budaq cümlə ilə baş cümlə arasında əlaqə yalnız bağlayıcılar vasitəsilə deyil, həm də morfoloji vasitələrlə ifadə oluna bilər. İngilis dilində isə əlaqə əsasən leksik vasitələr –

bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər vasitəsilə formalaşır. Bu xüsusiyyət iki dilin sintaktik sistemində bağlayıcıların funksional rolunun fərqli şəkildə reallaşdığını göstərir.

Nəticə

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində tabelilik bağlayıcıları mürəkkəb cümlə quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hər iki dildə bu bağlayıcılar cümlələr arasında semantik və məntiqi əlaqələrin yaradılmasını təmin edir. Bununla yanaşı, dillərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri bağlayıcıların istifadəsində müəyyən struktur fərqləri yaradır.

Tədqiqatın əsas yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində tabelilik bağlayıcıları yalnız qrammatik baxımdan deyil, həm də onların sintaktik mövqeyi, funksional rolu və istifadə tezliyi aspektindən müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu yanaşma iki dilin sintaktik sistemində bağlayıcıların funksional imkanlarını daha dərinəndən anlamağa imkan verir və gələcəkdə kontrastiv dilçilik, tərcümə nəzəriyyəsi və xarici dil tədrisi sahələrində aparılacaq tədqiqatlar üçün elmi əsas yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Azərbaycan. 1974
2. Əliyeva, S. A. Comparative classification of coordinating sentences in the English and Azerbaijani languages. Scientific Research and Experimental Development: Philological Sciences, London, England, 303. 2024
3. Hüseynova, Ş. Nitq situasiyalarında bağlayıcıların funksionallığı. Dil və ədəbiyyat, IX (1), 74–79. 2019
4. Mehdi, S. A comparative study of subordinate conjunctions in Azerbaijani and English: A typological perspective. EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education, 1(2), 91–99. 2024
5. Murphy, R. English grammar in use. Cambridge: Cambridge University Press. 2007
6. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət. 2007
7. Sevinc Bağirova, & Şövkət Mustafayeva. İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili. Dilçilik, 2023
8. Süleymanova, K. M. İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcıların funksional semantik xüsusiyyətləri (Nəşr olunmamış fəlsəfə doktoru dissertasiyası). Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı. 2010
9. Turksever (Musayev), O. I., Hacıyev, E. I., & Hüseynov, A. R. A practical grammar of contemporary English. Baku. 2014

Гюнай Гаджизаде

СОЮЗЫ В СВЯЗИ С СЕМАНТИЧЕСКИМИ СТРУКТУРАМИ

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ структуры сложных предложений и функционально-семантических особенностей союзов в азербайджанском и английском языках. Рассматривается роль предложения как основной коммуникативной единицы языка и его классификация по структурному признаку. Особое внимание уделяется простым и сложным предложениям, а также их структурным особенностям. Сложные предложения анализируются с точки зрения координации и субординации. В исследовании также рассматривается роль союзов в формировании семантических и логических связей между частями предложения и элементами текста. Сопоставительный анализ показывает, что в обоих языках существуют сходные принципы построения сложных предложений, однако наблюдаются и существенные различия, обусловленные типологическими особенностями языков. Полученные результаты имеют важное значение для теоретического языкознания, переводоведения и методики преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: сложное предложение, союзы, подчинение, сочинение, синтаксис, сравнительное языкознание

Gunay Hajizade

CONJUNCTIONS IN RELATION TO SEMANTIC STRUCTURES

Summary

The article presents a comparative analysis of the structure of complex sentences and the functional-semantic features of conjunctions in the Azerbaijani and English languages. The study examines the role of the sentence as the main communicative unit of language and its structural classification. Particular attention is paid to the structural characteristics of simple and complex sentences. Complex sentences are analyzed in terms of coordination and subordination. The research also investigates the role of conjunctions in establishing semantic and logical relations between clauses and elements of the text. The comparative analysis reveals that both languages share certain similarities in the formation of complex sentences; however, significant differences can also be observed due to their typological and structural characteristics. The results of the study are important for linguistic theory, translation studies, and foreign language teaching.

Keywords: complex sentence, conjunctions, subordination, coordination, syntax, comparative linguistics

Rəyçi: fil.e.d. prof. Ə. Abdullayev